

Eesti keel XVII ja XVIII sajandil kiriku kirjalikus asjaajamises

KRISTIINA ROSS, INNA PÖLTSAM-JÜRJO

Varauusajal kuulus eesti keeleala mitmekeelsesesse kultuuriruumi, mille valitsevaks keeleks oli saksa keel (Johansen, zur Mühlen 1973: 1–27; Plath 2012; Bender 2021). Reformatsioonijärgsetel sajanditel, mil suuline suhtlus taandus üha jõulisemalt leviva kirjaliku dokumenteerimisviisi ees, hakati Martin Lutheri õpetuse ajal intensiivselt arendama eesti kirjakeelt. XVI sajandist on eri põhjustel säilinud vähe materjale, kuid kaks järgnevat sajandit pakuvad kirjutatud keele uurimiseks hulgaliselt ainet. Kõige pingelisemaks kirjakeele edendamise ajaks kujunes XVII sajand ning XVIII sajandi esimesel poolel jõuti nii kaugele, et oli olemas kaks erineva murdepõhjaga kirjakeelt, milles anti välja talurahvale suunatud tekste. Kogu kirjalik asjaajamine nii kiriku sees kui ka ilmalikes institutsioonides käis aga saksa (või ka ladina ja rootsi) keeles. Eestikeelsena on väljaspool kirikukeelt juba XVI sajandist teada paar ametivande teksti (Ehasalu jt 1997) ning üks erakiri, mille tekkimise asjaolud on seni hämarad (Kivimäe 1997). Märke eesti keele kohalolust võib leida ka kaubandusalasest arvepidamisest (Kivimäe 2009). Alates XVII ja XVIII sajandist leidub erinevates saksa-keelsetes dokumentides üha enam eestikeelseid löike, väljendeid ja fraase. Nii on kohtuprotokollides säilinud eestikeelseid kohtuvandeid, nõiasõnu ja muid oluliseks peetud ütlusi (Ariste 1936).

Kui sihipäraselt eestlastele loodud kirjakeelt ja selle arengut on juba üsna põhjalikult uuritud, siis saksakeelses dokumentatsioonis hajali leiduvaid kirjutatud eesti keele fragmente pole seni üldistatumalt käsitleda püütud. Järgnevas tehakse katse kirjeldada niisuguseid eesti keele kasutusjuhte koodivahetuse mõiste abil. Vaatluse alla on võetud neli dokumenti, mis esindavad kolme XVII ja XVIII sajandi kiriklikus asjaajamises kasutatud tekstitüüpi, ning uuritakse, kas neis leiduvat eesti keeleainest on otstarbekas käsitleda koodivahetuse juhtudena ning mida võiksid niisugused tekstifragmendid öelda tollase keelelise suhtluse ja eesti keele staatuse kohta.

1. Koodivahetusest ja muudest mitmekeelsuse ilmingutest kirjalikus tekstis

Termin *koodivahetus* võeti kasutusele suulise kõne uurimisel ja see viitab kahe või enama keele vaheldumisele kaks- või mitmekeelsete inimeste kõnes. Enamasti eeldatakse, et koodivahetus peab olema pragmaatiliselt tähenduslik. Eri keelte läbisegi kasutamist, ilma et ühe või teise keele valik kannaks konkreetses situatsioonis selget funktsiooni, ei peeta prototüüpseks koodivahetuseks (Auer 1999). Koodivahetus võib toimuda keelestruktuuri mis tahes tasandil, kuid enim tähelepanu on pälvinud

lause-, fraasi- ja sõnasisene koodivahetus (Poplack 2001). Varasema mitmekeelsuse uurimisel tuleb paratamatult tugineda kirjalikele allikatele. Kirjalikku koodivahetust hakati esmalt uurima ilukirjanduslike teoste tegelaskõnes ja mitmekeelsust eksponeerivates kirjandusžanrides, kuid seda on uuritud ka kaks- ja mitmekeelsete ajakirjade ja infoteavikute põhjal ning arhiivimaterjalidele tuginedes (Bullock, Toribio 2009: 23; Onysko 2007; Sebba 2012; Schendl, Wright 2011). Ajaloolise kirjaliku koodivahetuse käsitlemisel rõhutatakse, et ehkki erikeelsete lausete, väljendite, sõnade või sõnaosade esinemine ühes tekstis peegeldab realselt eksisteerinud mitmekeelsust, ei saa selle põhjal teha üksüheseid järeldusi kunagise suulise suhtluse kohta (Schendl, Wright 2011: 27–28; Ingham 2011: 99–101; Trotter 2011: 157–158). Kirjaliku koodivahetuse korral võib olulist funktsiooni kanda ka teksti visuaalne külg, nt kirjatüüp, teksti paigutus leheküljel jms (Sebba 2013: 102–106).

Kirjaliku koodivahetuse uurimisel on oluline teadvustada kirjapanija rolli: koodivahetust sisaldava teksti võib olla kirja pannud mitut keelt tõepoolest osanud autor ise või mitmekeelne väljaõppinud kirjutaja, aga ka monolingvaalne kopist (Schendl, Wright 2011: 18–20). Kirjaliku koodivahetuse funktsiooni selgitamiseks tuleks arvestada sellegagi, kellele tekst on adresseeritud, ehkki selle tuvastamine võib jääda spekulatiivseks (Sebba 2013: 100–102).

Koodivahetuslike tekstide korral, milles üks keel selgelt domineerib, kasutatakse mõisteid *maatrikskeel* ja *sisestuskeel*,¹ mis sobivad hästi ka siin vaadeldava materjali kirjeldamisel. Eesti ala hõlmanud asjaajamist puudutav dokumentatsioon pandi XVII–XVIII sajandil kirja peamiselt saksa keeles, mida võib üldjuhul käsitleda maatrikskeelena. Eestikeelsetena esinevad ainult saksakeelsesse teksti sobitatud üksikud lõigud, laused, fraasid, sõnad või sõnaosad. Eesti keele kõrval saab mõne dokumendi korral sisestuskeelena vaadelda ka ladina keelt, mis oli varasemate dokumentide maatrikskeeleks, kuid tuleb siin käsitletavas materjalis esile peamiselt vaid saksakeelsesse teksti sobitatud üksiksõnade ja -fraasidena. Teatud juhtudel võivad ladinakeelsed pealkirjad siiski ka saksakeelseid lõike või saksa- või eestikeelseidki veerge raamistada, nii et sellistes dokumentides või dokumendiosades saab ladina keelt pidada maatrikskeeleks. XVII sajandil toimus osa asjaajamisest ka rootsi keeles ja XVIII sajandil vene keeles, kuid siin vaadeldavates materjalides need keeled eestikeelsete sisestusfragmentidega seoses aktuaalseks ei osutunud.

Kuigi koodivahetuse mõiste pärineb suulise kõne sünkroonse uurimise vallast, on sel tihe seos diakroonilise keeleteaduse huviorbiiti kuuluva laenamisega. Üksiksõnade korral ongi sageli keeruline otsustada, kas tegemist on koodivahetuse või laensõnaga (Onysko 2007: 36–38; Gardner-Choloros 2009: 12–14; Backus 2019). Koodivahetus võib avalduda ka sisestuskeeles tsiteeritud otsekõnena ning tsitaatidena mainitud või demonstreeritud sõnaühendite või üksiksõnade kujul (Blackburn 2002: 210).

¹ Terminite ja nende eesti vastete kohta vt lähemalt Verschik 2004: 29.

2. Kirikliku asjaajamise mitmekeelsusest

Eesti keeleala kuulus vaadeldaval ajal luteri kiriku mõjupiirkonda, kus kirikuelu ja asjaajamist koordineerisid konsistooriumid: tänapäeva Põhja-Eesti alal Eestimaa konsistoorium asukohaga Tallinnas ja Lõuna-Eesti alal Liivimaa (ülem)konsistoorium asukohaga Riias. Konsistooriumide dokumentatsiooni maatrikskeel oli XVII ja XVIII sajandil ülemsaksa keel, milles kasutati palju ladinakeelseid sisestusfraase ja -lauseid. Ülemsaksa keel oli ühtlasi valdava osa konsistooriumi liikmete ja teenistujate ning kohapeal töötavate kihelkonnavaimulike emakeel. XVII sajandil tegutses Eesti alal ka rootsi emakeelega pastoreid. Rootsikeelsed võisid olla ka kirjad ja dokumendid, mida jagati XVII sajandil Rootsi kuningliku keskviimuga. Maakogudused (v.a rannarootslaste kogudused) ja osa linnakogudusi koosnesid valdavalt eesti emakeelega liikmetest, kellega pastorid suhtlesid ja kellele jumalateenistust pidasid nende emakeeles. Paikkonniti võis kogudustesse kuuluda ka soome emakeelega inimesi, lõunapiiril leidis eesti-läti segakeelseid kogudusi (Põltsam-Jürjo 2019: 22). Vaadeldaval ajal kujunes välja kaks eesti kirikukeelt: osal Lõuna-Eesti aladest kasutatav nn tartu keel ja ülejäänud Lõuna-Eesti aladel ning Põhja-Eestis kasutatav nn tallinna keel. Kummaski keelevariandis ilmusid 1630. aastatel trükitud käsiraamatud (vastavalt Joachim Rossihniusele ja Heinrich Stahlilt), mis fikseerisid kirjakeele hetkeseisu. Järgnevatel aastakümnetel arendati mõlemat kirjakeelt edasi ning tartu keele esindustekstiks sai 1686. aastal ilmunud „Wastne Testament“, tallinna keele esindustekstiks 1739. aastal ilmunud „Piibli Ramat“. Kas ja kui palju pastorid tegelikult tundsid neist ühtlustatud variantidest kõrvale kalduvat kohalikku murdekeelt, pole enamasti teada.

Siin lähemalt vaadeldav eesti keeleaines pärineb kiriklikus asjaajamises käibinud kolme tüüpi tekstidest: visitatsioonimaterjalidest, meetrikaraamatutest ja personaalraamatutest.

Visitatsioonimaterjalid kajastavad visitatsioonidel toimunut ja sellega seotud kirjavahetusi. Visitatsiooni protokollid on enamasti kirja visitatsioonil kaasas käinud kirjutaja või notar, aga puhtandi võis hiljem vormistada ka keegi teine. Protokollid juurde lisati muidki eriilmelisi dokumente, millest suurema osa moodustavad pastorite selgitavad ja täpsustavad kirjad. (Põltsam-Jürjo 2019) Kirikuraamatud laiemas tähenduses hõlmavad meetrikaraamatuid, personaalraamatuid, arve- raamatuid ja kirikutoimikuid. Meetrikaraamatud (ehk kitsamas tähenduses kirikuraamatud) on koguduse talituste (ristimiste, laulatuste, matuste) kronoloogilise registreerimise raamatud. Eesti linnades on säilinud üksikuid kirikuraamatuid XVII sajandi esimesest poolest, maapiirkondades on vanimad säilinud raamatud XVII sajandi teisest poolest. Enamik säilinud meetrikaraamatuid pärineb siiski alles Põhjasõja-järgsest ajast. (TEA 2013) Sünnimeetrikas on tavaliselt toodud sünniaeg, vanemate nimed (või ainult isa nimi), sünnikoht, vaderite nimed koos vajalikuks peetud lisateabega ja lapse nimi. Abielumeetrikasse on sisse kantud laulatuse kuupäev, peigmehe ja pruudi nimed koos vajalikuks peetud lisateabega ja elukohad. Surnameetrikasse on kirjutatud surnu nimi, elukoht ja perekonnaseis, surma- ja matuseaeg ning surma põhjus. Veidi teistsugused on personaalraamatud.

Need on kirikukoguduste liikmete nimekirjad, mis koostati majapidamiste ja perekondade kaupa. Aastaid käibes olnud raamatutest võib peale nimede ja daatumite leida andmeid inimeste rändamise ja kirjaoskuse kohta ning muudki huvitavat. Kirikukoguduste personaalraamatud on XVIII ja XIX sajandist. Meetrika- ja personaalraamatuid pidasid kohalikud pastorid enamasti omakäeliselt. (Saaga: kiriku- raamatud)

Mitmekeelses asjaajamises positsioneeruvad kirikuraamatud piiripealsemasse sfääri kui visitatsioonimaterjalid. Ehkki ka visitatsioonimaterjalides käsitletakse eesti emakeelega koguduste käekäiku, oli visitatsioonide laiem eesmärk ehitada üles kirikuorganisatsioon ja täiustada seda ning nende aruandlus moodustas siinse saksakeelse asjaajamise loomuliku osa. Meetrikaraamatuid aga pidasid saksa (või rootsi) emakeelega pastorid oma koguduse eesti emakeelega liikmete kohta, kellega nad suhtlesid eesti keeles ning kellele pidasid eestikeelseid jumalateenistusi ja kellele oli suunatud ka kogu nende vahendatud kirikukirjandus ja piiblitõlge. Samas nõudsid nendegi raamatute pidamist kirikuhierarhia kõrgemad organid, kelle liikmed ei pruukinud eesti keelt osata, ning kirikuraamatuidki tuli ette näidata visitatsioonikomisjonidele.

3. Näiteid eesti keele kasutamisest dokumentides

3.1. Visitatsioonimaterjalid

Visitatsioonimaterjalide eesti keele näited on saadud Rahvusarhiivis Eesti Evangeelse Luteri Usu Konsistooriumi fondis ja Tartu Ülikooli raamatukogus leiduvast XVII sajandi visitatsioonide dokumentatsioonist² (vt Põltsam-Jürjo 2019). Kogu läbitöötatud materjali hulka arvestades on pikemaid kui ühesõnalisi eestikeelseid fragmente või varem muudest dokumentidest registreeritud laensõnadest erinevaid üksiksõnu visitatsioonimaterjalides väga vähe. Seetõttu moodustavad need üsna haruldase andmekogu, mis väärrib kindlasti keelelist analüüsi.

Kõik pikemad visitatsioonimaterjalides leiduvad eesti keele fragmendid on esitatud selge otsese kõne tsitaadina, st neile eelneb saksakeelses tekstis sissejuhatav vormel *vnd sprach ~ vnd sagte* 'ja ütles' (või mõni muu lähedane väljend). Hea näite visitatsioonide keelesituatsioonist pakub ainus protokollides endis esinev tsitaadikobar, mis kajastab Põlva 1680. aasta visitatsioonil toimunut ning on seotud sealse õpetaja Andreas Lundega (Lundius nooremaga), kes olevat jutluse ajal kantslist häreid sõimanud. Pastori pahameele ajendiks oli tõenäoliselt pikaajaline tüli maade pärast Kirumpää rentnikuga. Visiteerijad küsitlesid kolme tunnistajat, kelleks olid Kirumpää Rootsi garnisonis teeninud mehed (Põltsam-Jürjo 2019: 18): *Lorenz Simon einer Büchsenmacher* ['relvameister'] *Johann Jürgenson und Karl Wilken beide reuter* ['mõlemad ratsanikud'] *v[on] Kirrenpe*.³ Tunnistajatelt küsiti, kas vastab tõele,

² Kasutatud materjalid on digituna kättesaadavad veebikeskkonnas Saaga ja DSpace.

³ Siin ja järgnevates näidetes kajastatakse tinglikult originaalteksti kirjastiili. XVII ja XVIII sajandi dokumentatsioonis kasutati saksa keele kirjutamisel üldjuhul nn gooti kirja, mida antakse

et pastor Lunde oli sõimanud Kirumpää härraseid leivavarasteks. Seejärel on saksa- ja ladinakeelsete saatelausetega sisse juhatatult ära toodud kõigi kolme tunnistaja eestikeelsed tsitaadid:

(1) [1. tunnistaja]

Es hette hr Pastor dasselbe mahl zwar von Broddieben gedacht, aber keinen mit nahmen genennt, sondern diese formalies gebraucht:⁴ Kirropey Issand om minno Leiba Warras.

[2. tunnistaja]

Affirmat & refert ut primus:⁵ Käddakj oi perrantisat minno ny wega, kui Kirrapey Issand, se om minno Leiba Warras.

[3. tunnistaja]

Sagte, es hatte der Priester damahls gesaget:⁶ Nüht olle minna ültesse tois kümmin aja staika sihn kirkoeßandas ollet, enge keddeki neist kerkoefßandast vint muhst eßandast ei olle minno ni vehga perrantjusaunt, kui kirrenpeh eßand to om minno leiba warras. (TÜR, Protokolle, lk 395)

Nagu tunnistajate nimede põhjal võib aru saada, ei olnud nad eestlased. Protokolli kirjapanijaks on tõenäoliselt olnud samuti mitte-eestlane, sest sellesse ametisse eestlasi vaevalt XVII sajandil sai tõusta.⁷ Pastor Lunde esimeseks keeleks oli kõigi eelduste järgi saksa keel. Igatahes on tsiteeringud kolmekordsed tsitaadid, milles kõigil kolmel tasandil on eesti keele kasutajaks muu emakeelega inimene: muukeelne kirjutaja tsiteerib muukeelseid tunnistajaid, kes tsiteerisid muukeelse pastori eestikeelset juttu. Nii mitmekordse vahenduse tagajärjel on keeruline hinnata, kelle keelt tsitaadid üldse esindavad. Ilmselt vigased ülestähendused, kus *e* asemel on *o*, *k* asemel kolm korda *t* ja *n*-i asemel *v* ning esineb muidki küsitavaid tähti (*oi perrantisat* pro *ei perrankiusant*; *perrantjusaunt* pro *perrankiusant*; *vint* pro *nink*) ja eksitav sõnavahe (*aja staika* pro *ajast aika*), tuleb küllap kanda kirjutaja arvele ning need näivad osutavat, et tema eesti keelt eriti ei osanud ja on protokolli ümber kirjutanud kellegi teise märkmete põhjal eesti tekstist aru saamata. Raskem on oletada,

edasi tavalise kursiivkirja abil. Ladina ja enamasti ka eesti keele kirjutamisel kasutati ladina kirjutuskirja ehk antiikvat, mida antakse edasi allajoonitud kursiivkirja abil. Üksikute tähtede korral pole kirjastiili eristus siiski alati võimalik; ühe sõna piires on vaheldumiste edasiandmisest loobutud, et pilti mitte liiga kirjuks ajada. Tähenduse selgitamisel lisatakse saksa- ja ladina-keelsete lühemate fraaside tõlge nurksulgudes ülakomade vahel jooksvalt, pikemate fraaside korral tuuakse tõlge joonealuses märkuses. Tekstis lühendina esinevate sõnade oletatav väljakirjutus lisatakse jooksvalt nurksulgudes võrdusmärgi järel püstkirjas ja tänapäevases kirjaviisis; nurksulgudes (ent kursiivis) on esitatud ka kahtlustega väljaloetavad kohad. Ümberlülituse koht või analüüsis fokuseeritud element näitelauses tuuakse esile taustavarjutusega.

⁴ Sks 'Pastor olevat sel korral tõesti leivavarastest rääkinud, aga polevat ühtegi nime nimetanud, vaid kasutanud seda väljendit:.'

⁵ Lad 'Kinnitab ja kordab nagu esimene:.'

⁶ Sks 'Ütles, et pastor olevat tookord öelnud:.'

⁷ Konsistooriumi notarite hulgas oli küll eesti kirjakeele küsimustes vägagi informeeritud isikuid, nagu magister Christian Hoppius (Hoppe), kes kirjutas esimese tallinnakeelse „Uue Testamendi” (saksakeelse) eessõna (1715), kus antakse ülevaade varasemast eesti kirjasõnast.

kelle keelekasutust esindab sõna *leib* astmevahelduseta muutmine (genitiivivorm *leiba* pro *leiva*).⁸ Õieti polegi päris selge, missuguses taustsüsteemis tsitaadikobarat täpsemalt analüüsida tuleks, sest selle kohta, mis keelevarianti enne „Wastse Testamendi” ilmumist (1686) Lõuna-Eesti kirikutes tegelikult kasutati, pole täpsemaid andmeid leida. Igatahes võib kõnealuses tsitaadikobaras leida nii ilmselgeid kirjutusvigu, lõunaeestipärast murdekeelt kui ka XVII sajandi keskpaiga põhja- ja lõunaeesti kirjakeelele üldomaseid jooni.

Ülejäänud tsitaadid pärinevad Põhja-Eesti pastorite omakäelistest kirjadest, mis on visitatsioonidega seoses konsistooriumile saadetud. Näiteks Haljala pastor Martin Zarenius kirjeldab kirjas 1644. aasta detsembrist, kuidas üks talupoeg kolmanda advendi jumalateenistuse ajal püsti tõusnud ja tema jutlusele vahele rääkinud:

- (2) [---] *stant er auff, fing an zureden, mit lauter stim vnd sprach:*⁹ *Ja minna ollen Likufse Hanß, minna ep salgkan omma nimmi erra, [pea] miß meef se on, ke omma nimmi erra salgkap, nüht ep olle ni suhr põha, eth ux innimmenne ep peap rehckma, minna ollen omma kohuß maxnut.* (RA, EAA.1187.2.5158:79, lk 88)¹⁰

Tsitaadis torkavad silma tollase põhjaeesti kirikukeele saksapärasused: pöörde-lõpuga jaatuse kujuline eitus (*ep salgkan, ep peap*), nominatiivne objekt kindla kõneviisi korral (*ollen omma kohuß maxnut*). Usutavasti pärinevad need pastori keelepädevusest ega kajasta talupoja tegelikku kõnet, ehkki ei saa välistada, et talupoeg võis kirikus sõna võttes tõesti lülitada ümber kirikukeelele, nagu Eduard Ahrens kaks sajandit hiljem väidab talupoegi tegevvat, kui nad pastoriga räägivad (Ahrens 2003 [1853]: 433).

Kaks keeleliselt huvitavat tsitaati pärinevad Jõelähtme pastori Olaus Duncani kirjadest. Kirjas 1. X 1739 kirjeldab Duncan, kuidas ta manitsenud vabalt koos elavat paari end laulatada laskma, ja tsiteerib, mida kumbki talle seepeale öelnud:

- (3) *Er sagte* [’tema (meessoost) ütles’]: *Kurrati nainen se on ep minu mitte. Sie sprach auch* [’tema (naissoost) ütles ka’]: *Perkele mees on see N. [= ning] ep mitte minun mees.* (RA, EAA.1187.2.5159:3, l 3p)

Veidi hiljem, 30. III 1640, kirjeldab seesama pastor Duncan, kuidas tema juurde sattus elama soomlasest käsitöösell, keda kõster tahtis enda juurde tööle meelitada,

⁸ Põlva kirikuõpetaja võinuks rääkida lõunaeesti kirjakeelt. Ainsates tolleaegset lõunaeesti kirikukeelt kajastavates säilinud trükiväljaannetes, st Joachim Rossihniuse käsiraamatutes, esineb sõna *leib* enamasti astmevahelduslikuna (*leib* : *leiwast*), ehkki on registreeritud ka astmevahelduseta vorme (*leibast*, vt lähemalt Kingisepp jt 2002: 187). Põhjaeesti kirikukeeles käändus see sõna tol ajal tõesti valdavalt ilma astmevahelduseta ning on sellisena (*leib* : *leibast*) toodud nii Stahli kui ka Gösekeni grammatikas isegi käänamise näitesõnaks. Tsiteeringuist võib leida selgeid lõunaeestilisi vorme (verbivormid *om* (Sg3), *olle* (Sg1) ja saava käände vorm *kirkoefsand*). Samuti kasutatakse igati eesti keele pärast eitust (*ei olle perrantjusaunt*), mis on kooskõlas pigem Rossihniuse kirikukeelega, sest Stahli-pärases kirikukeeles esines palju saksapäraselt jaatusekujulist eitust (vrd Lohk, Ross 2019: 99).

⁹ Sks [---] tõusis ta püsti, hakkas kõva häälega rääkima ja ütles:’

¹⁰ Siin ja järgnevate Saagast võetud näidete korral järgneb viidetes säiliku numbrile kooloni järel Saaga kaadrinumber ning sellele pärast koma füüsilise säiliku lehekülje (lk) või lehe (l) number.

ning tsiteerib kõstrit alguses eesti keeles, kuid läheb poole tsitaadi pealt üle saksa keelele:

- (4) [---] *kam derhalben an einem abend spät, und rieff den knecht zu sich in sein hauß, vnd **sagte**¹¹ **tule** tenna wainen, tule tenna söhma, minulle on ferschit kalat, mina tean kyl ett sel pappil eb ole mitte werschit kalat, ia wen er schon hat frische fische, so gibt er doch seinem volck nichts davon,*¹² (RA, EAA.1187.2.5159:6, lk 7)

Rootsi päritolu pastor Duncani tsitaatides torkavad silma fennismid (*nainen, wainen, perkele, minun*). Pole selge, kas tegemist on pastori idiolekti kuuluvate fennismidega või kajastavad need autentselt tollast kohalikku soomemõjulist keelepõuiki. Teises tsitaadis tasub tähele panna, et tsiteeritud lausega pöörduti soomlase poole ja pöördujaks oli köster, kelle enda rahvuslikku kuuluvust paraku ei mainita.

Ülejäänud pikemad tsitaadid pärinevad Ambla pastori Peter Matthias Fabriciuse 1640. ja 1641. aasta kirjadest (RA, EAA.1187.2.5163:63, :76 ja :85, vastavalt lk 67, 79p ja 91) ning Mikhkli pastori Heinrich Göseken noorema 1694. aastal konsistooriumile saadetud üldist olukorda kirjeldavast ülevaatest (RA, EAA.1187.2.5166:76-77, l 79-80). Kõik need tsitaadid koosnevad talupoegade kombelist lõtvust, usuleigust või väärusulisi arusaamu kajastavatest fraasidest.

Peale pikemate otsekõne lõikude võib üksikuid tsitaatsõnu leida veel paarist dokumendist. Õieti ongi üleminek pikematelt tsitaatidelt üksiksõnade tsiteerimisele sujuv ja tinglik. Näiteks reageeringuna Väike-Maarja pastori Wolfgang Wachteliuse proovijutlusele, mida too koguduse kaebuste tõttu kutsuti Tallinnasse pidama (vt lähemalt Pölsam-Jürjo 2019: 21), kritiseerib Lääne-Nigula pastor Elias Grantzin 1644. aastal Wachteliuse keelevigu:

- (5) *wan er soll sagen **agkas**, so sagt er **aigkas**, vndt wan er sprach **üllewoidma**, das heist überschmeren, so soll er sagen **üllewoima**, welchs heist überwinden.*¹³ (RA, EAA.1187.2.5161:30, l 33)

Tsitaat- ja laensõna piirile jäävad kaks mujal XVII sajandi materjalides seni registreerimata liitsõna: *aidapulck* ja *mädapea*. Neist *aidapulck* (?*aidamees*) esineb kaks korda ühe ja sama isiku määratlusena. Esimesena kasutab sõna Reiner Brockmann (1645) fraasis:

- (6) *Da kompt **Aitapulck** ins Pastorat.*¹⁴ (RA, EAA.1187.2.5161:77, l 81)

Teist korda kasutab sõna sama isiku kohta ja sellesama juhtumi lahtiselgitamisel Wolfgang Wachtelius (1646) kujul *Aidabulck* (RA, EAA.1187.2.5161:85, l 88p). Sõna *mädapea* esineb Martna pastori Laurentius Holmi pärast 1639. aasta visitatsiooni

¹¹ Sks '[---]' tuli seepärast ühel õhtul hilja ja kutsus sulast enda juurde oma majja ja ütles.

¹² Sks 'ja kui tal ka on värsked kalu, siis ei anna ta ometi oma teenijatele sellest midagi?'

¹³ Sks 'Kui ta peab ütlema *agkas*, siis ütleb ta *aigkas* ja kui ta ütles *üllewoidma*, see tähendab 'üle määrima', siis peab ta ütlema *üllewoima*, mis tähendab 'jagu saada'. (Eesti sõnad on tekstis gooti kirjas, kuid kellegi poolt (ilmselt hiljem) alla joonitud.)

¹⁴ Sks 'siis tuleb *aidapulck* pastoraati?'

saadetud seletuskirjas, kus ta kirjeldab, kuidas talupojad hoiavad õpetamise eest kõrvale ja eneseõigusteks:

- (7) [---] *geben zur Verächtlichen antwort Daß Sie haben ein meddePee*¹⁵ (RA, EAA.1187.2.5165:63, l 69)

Sõna *aidapulk* esinemine fraasis ilma saksa artiklita võiks viidata, et tegemist on konkreetse isiku hüüdnimega, millega võib-olla tahetakse veidi pilkavalt vihjata tema tähtsusele oma ameti täitmisel (vrd tänapäevane *asjapulk* või Wiedemannil toodud *ammeti-p[ulk]*, vt Wiedemann 1973: vg 889 sub *pulk*). Säilinud materjalidest pole siiski selge, kas hüüdnimi oli levinud kohalike seas või leiutas Brockmann selle *ad hoc* kirja kirjutades. Pastor Holmi tsiteeritud *mädapea* talupoegade eneseõigustusena võiks aga klassifitseeruda prototüüpseks koodivahetuseks, kus autor kasutab teisekeelse tegelase kõne edasiandmisel markantset sisestuskeelset väljendit. Muidugi jääb küsitavaks, kui täpselt visitatsioonimaterjalide lugejad niisugust keelelist mängu tajusid. Igatahes on nii *aidapulk* kui ka *mädapea* tekstis (ilmselt hiljem ja mitte kirja kirjutaja poolt) alla kriipsutatud.

Nagu toodud tsitaatidest ja nende kontekstikirjeldustest selgub, on tagantjärele üsna keeruline otsustada, kelle keelekasutust visitatsioonimaterjalide kirjanekud kajastavad. Põlva visitatsiooniprotokolli säilinud kujus (näide 1) on eesti keel läbinud kolme mitte-eestlase keelepädevusfiltri. Pastorite kirjades toodud tsitaadid peaksid justkui kajastama talupoegade (või ühel juhul köstri ja ühel juhul teise pastori) tegelikku kõnepruuki. Ometi võib neissegi tsiteeringuisse olla segatud kirja autori enda saksapärase kirikukeelt, nagu võib oletada eriti pastor Zarenjuse kirja korral (näide 2), või hoopis pastori keele võimalikku soomemõjulisust, nagu saab oletada Jõelähtme pastori Duncani tsitaatide korral (näited 3, 4). Zarenjuse tsiteeringu korral pole ka välistatud tsiteeritava enda soov lülituda kõnekeelelt kirikukeelele; Duncani ühe tsitaadiga seoses (näide 4) tasub arvestada tsiteeritava võimalikku soovi lülituda soomepärasele keelevariandile, kuivõrd tsiteeritud lause oli suunatud soomlasele. Eesti keeles tsiteeritud otsekõne lõikude ja tsitaatsõnade sisuks on üldjuhul mingi provotseeriv või kombelõtvusele, ebausule või katoliiklusele viitav lausung, mida tahetakse võimalikult autentselt edasi anda. Näidetes 1 ja 5 ei tsiteerita siiski mitte talupoegi, vaid kirikuõpetajaid, kelle käitumine või keeletarvitus kahtluse alla seatakse. Igatahes tuleb kõigil vaadeldud juhtudel üsna ilmekalt esile koodivahetuse pragmaatiline funktsioon: eestikeelsena tsiteeritud tekstilõik väljendab maatrikskeelse teksti autori meelest ekslikku või kahtlast sisu, millest autor end distantseerib.

Suurema osa visitatsioonimaterjalides leiduvatest eesti üksiksõnadest moodustavad siiski sõnad, mida võib käsitleda tollase kohaliku saksa keele seisukohalt laensõnadena. Mitmed asjaajamiskeele laenud leiduvad õigupoolest juba vanimates säilinud vakuraamatutes kui talupoegade lisanimed või nende osad. Kohalikke tavaid ja suhteid kajastavaid laensõnu on registreeritud ka muudes keskaegsetes ilmalikes alamsaksakeelsetes dokumentides (Kala 2004: 14–15; Kivimäe 2009; Põlsam-Jürjo

¹⁵ Sks '[---]' annavad põlastava vastuse, et neil on *mädapea*’.

2011: 21–35), nii et nende esinemine XVII sajandi tekstis on igati ootuspärane. Laensõnadeks on visitatsioonimaterjalides alust pidada sõnu, mida võib kohata ka teistes sama ajastu saksa maatrikskeele tekstides. Niisugused on (tänapäevases ühtlustatud ortograafias) nt *kalmet*,¹⁶ *karjane*, *karjus*, *kirkomees*,¹⁷ *kubjas*, *külavanem*, *poeg*, *sulane*, *tiitar* jne. Ehkki neist osa viitab sotsiaalsele seisusele ning esimene on seotud allumatusega kiriku korraldustele, ei väljenda nende sõnade kasutamine iseenesest suhtumist nendega tähistatavasse. Laensõnu kasutatakse muu fraasiga saksa grammatikareeglite abil seotult, sageli koos artikliga, näiteks umbmäärase artikliga (8a) või käändevormi markeeriva määratud artikliga (8b):

(8a) *Ob die deliequenten abzustraffen ein kirkomehs verordentt?*¹⁸ (RA, EAA.1187.2.5171:8, l 11)

(8b) *Die herschaft hat auch den karjane, der [---]*.¹⁹ (RA, EAA.1187.2.5163:78, l 82)

Külakalmistut märkiv sõna *kalmet* saab juurde saksa mitmuse tunnuse (*Kallmeten* ~ *Calmeten* ~ *Calmute*), nt visitatsiooniküsimustikus:

(9) *Ob auch Kallmeten im Kirchenspiel und wo*.²⁰ (RA, EAA.1187.2.5166:73, l 76)

Kollektiivmõistena käsitletavat mitmuslikku vormi kasutatakse siiski ka eesti keele mitmusetunnusega, nt

(10) *Sonsten sind auch Kühla-wannembat, von Rußal Huga Andres, von Schwartzten Jggentagge-Rein, von Poll Ustallo Jörie*.²¹ (RA, EAA.1187.2.5168:207, l 220)

Niisiis võib visitatsioonimaterjalidest leida pikemaid eestikeelseid fragmente, mis on esitatud otsekõne tsitaatidena ning milles on koodivahetuse pragmaatiline funktsioon selgelt tajutav. Ka kahe tsiteeritud üksiksõna korral (näited 6 ja 7) võib arvata, et keelevelikuga lisati öeldavale distantseeriv tähendusnüanss. Suurt osa tekstis leiduvatest eesti sõnadest võib aga pidada kohaliku saksa asjaajamiskeele eesti laenudeks.

3.2. Meetrikaraamatud

Nagu selgus eespool üldiseloostusest, on meetrikaraamatute tekst napp, koosnedes põhiliselt nimeloenditest ja nimelele lisatud lühiaandmetest.²² Andmed on esitatud kas joonitud tabelina või veidi vabamates veergudes. Tabelite ja veergude

¹⁶ Kalmete kohta vt lähemalt Pölsam-Jürjo 2019: 15–16.

¹⁷ Kirikumehe kohta vt lähemalt Pölsam-Jürjo 2019: 17.

¹⁸ Sks 'Kas eksijate trahvimiseks on määratud *kirkomehs*?'

¹⁹ Sks 'Härrastel on ka *karjane*, kes [---]'.

²⁰ Sks 'Kas ka *kalmeteid* on kihelkonnas ja kus'.

²¹ Sks 'Veel on *külavanemad* Russalust *Huga Andres*, Vardilt *Jggentagge Rein*, Pöllist *Ustallo Jörie*'.

²² Säilinud meetrikaraamatud on samuti leitavad veebikeskkonnast Saaga.

pealkirjad ja päised on üldjuhul saksakeelsed, harvem esineb ka ladina keelt. Eesti keel tuleb ootuspäraselt esile eestlaste täisnimedes, mis esinevad meetrikaraamatutes üldiselt n-ö eestipärasel kujul ja enamasti ladina kirjutuskirjas.²³ Raamatuti võib aga erineda see: a) mis keeles on täisnimest väljapoole jäävad sõnad, mida on kasutatud isiku täpsemaks määratlemiseks (nt isikutevahelisi seoseid märkivad sõnad tähendusega 'naine', 'laps', 'poeg', 'tütar', 'vend', 'õde', 'ema', 'isa', 'kasulaps', 'lesk', 'sulane', 'teenijatüdruk' jne või isikute tegevusala või ametit märkivad sõnad, nagu 'sulane', 'karjane', 'kubjas' jne seal, kus need ei ole pärisnime genitiivseks laiendiks); b) mis keeles on esitatud meetrika seisukohalt olulised rollimääratlused (nt abielumeetrikates sõnad tähendusega 'peigmees' ja 'pruut', sünnimeetrikates 'vaderid', aga ka 'abieluväliselt sündinud laps' jms) ning c) kas inimese päritolu- või elukohale viitav kohanimi on muu tekstiga seotud eesti või saksa grammatika abil (st kas kohanimede juures kasutatakse seest- ja alaltütleva käände lõppu või saksa prepositsioone *von*, *aus*).

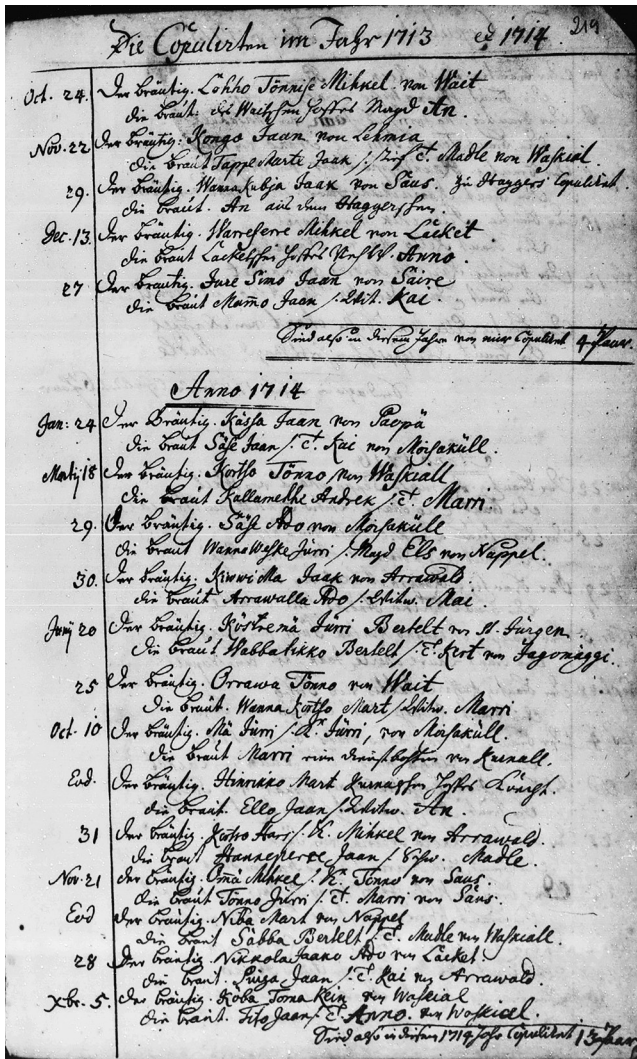
Isegi nende väheste keelelise vaheldumise võimaluste piires on pilt üsna kirju ja lahendusi võib leida mitmesuguseid. Eri mallidest annavad hea ettekujutuse kaks keelekasutuse seisukohalt üsna vastandlikku abielumeetrikat, mida pidasid kaks enam-vähem samal ajal tegutsenud ja eesti keele oskuse tasemelt oletatavasti võrreldavat pastorit: eesti piiblitõlke juhtfiguurid Jüri pastor Anton Thor Helle (RA, EAA.1213.2.3:113–125, lk 219–243) ja Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff (RA, EAA.1243.2.2:2–9, lk 1–15).

Anton Thor Helle abielumeetrikas, mida ta pidas aastatel 1713–1740, on kogu tekst (v.a täisnimi) saksakeelne. Tüüpiline Thor Helle sissekanne jälgib mustrit, mida on kasutatud kohe esimestes sissekannetes (vt näidet 11 ja illustratsiooni 1).

- (11) Oct. 24 *der Bräutig. Lohho Tönnise Mihkel von Wait*
 die Braut: des Waites Hoffes Magd An
 Nov.22 *der Bräutig: Kongo Jaan von Lehmia*
 die Braut: Tappe Marte Jaak s. stiefT. Madle von Waskial
 (RA, EAA.1213.2.3:113, lk 219)

Saksakeelsed on määratlused *Der Bräutig.* [= *Bräutigam*] 'peigmees' ja *die Braut* 'pruut' ning mõlema pruudi määratlemisel kasutatud selgitused *des Weites Hoffes*

²³ Täisnimeks nimetatakse järgnevas isikumääratlust, mis koosneb genitiivi vormis substantiivikujulisest lisanimest ja isikunimest (tüüp *Kupja Jaan*) või adjektiivist ja isikunimest (*Suur Jaan*). Ehkki isikunimesid siinses käsitluses lähemalt ei vaadata, osutus täisnime mõiste kasutuselevõtt vajalikuks, et välja sõeluda eestikeelsed sõnad, mida on põhjust pidada tavaliseks üldnimeks, mitte isiku lisanimeks. Eestlaste lisanime lähtekohaks võis teatavasti olla teise isiku eesnimi, talunimi, ametinimi jne ning lisanimi võis omakorda koosneda mitmest osast (Palli 1959: 607–608; Must 2000: 41–42; Henno 2000: 9–21). Eestlastele tüüpiliseks on peetud genitiivse eesandis lisanimega variante, ehkki lisanimed võivad juba XVI sajandi vakuraamatutes olla ka nominatiivis ja asetseda nii nime ees kui ka järel ning selle põhjal on oletatud, et rahvakeelski võis olla erisugust kasutust (Palli 1959: 605–608, 2004: 17–18). Siinses vaatluses on lisanimedena käsitletud ainult genitiivseid isikunime ees asetsevaid määratlusi. Kui isikunimele lisatud määratlus on nominatiivis, siis seda täisnime hulka ei arvata, vaid vastavat sõna käsitletakse tavalise eesti üldkeelse sõnana, ükskõik kas see on isikunime ees (*kubjas Jaan*) või järel (*Jaan, kubjas*).

Illustratsioon 1. Anton Thor Helle abielumeetrika sissekanne.

Magd' Vaida mõisa teenijatüdruk' ja s. *stiefT*. [= *seine Stieftochter*] 'tema võõrastütär'²⁴ Ehkki täisnimes esineb alati eesti genitiiv, siis pruudi määratlemisel tema isa kaudu jäetakse seos isaga (eesti pärisnime ja saksakeelse määratluse piiril) grammatiliselt vormistamata: *Tappe Marte Jaak* s. *stiefT*. *Madle* 'Tappe Marte Jaak tema võõrastütär Madle'. Kohanime sidumisel isikuga kasutab Thor Helle saksa grammatikat: *von Wait* 'Vaidast', *von Lehmia* 'Lehmjast', *von Waskial* 'Vaskjalast'. Niisiis on eestikeelne ainult täisnimi ise, mis eristub graafiliselt ladina kirjutuskirja poolest ka maatriks-teksti gooti kirjast. Ootuspäraselt on saksakeelsed muidugi ka lehekülgede päised ja kõik (harvad) lisamärkused, näiteks selsamal esimesel leheküljel päis *Die Copu-*

²⁴ Naiste lähem määratlemine lisanime asemel mehe või meessoost töandja kaudu oli meetrika-raamatutes tavapärane, nii nagu ka noormeeste määratlemine isa täisnime kaudu (Palli 2004: 18).

lierten im Jahr 1713/1714 'aastal 1713/1714 laulatatud' ning 1713. aasta kohta tehtud kokkuvõte *Sind also von mir in diesem Jahr copuliert 7 Paare*. 'Niisiis laulatasin ma sel aastal 7 paari'.

Kirjeldatud mustrit kasutab Thor Helle põhimallina läbi kogu abielumeetrika. Ainult üksikutel kordadel esinevad peigmehe ja pruudi isiku täpsemas määratluses eesti sõnad *poeg*, *tütar*, *vabamees* ja *lesk*, kusjuures niisugustel juhtudel on ka nende sõnade substantiivne atribuut vormistatud eesti genitiivis, nt

- (12) *der Bräutig. Kalla Toma Poeg Jaan von Pergel von St. Johannis*²⁵ (RA, EAA.1213.2.3:117, lk 226)

Paar korda on väljastpoolt Jüri kihelkonda pärineva abielluja kodukoha nime vormistuses kasutatud eesti kohakäände lõppu, ent kohamääratlust väljendatakse niisugusel juhul sellele lisaks või sellega paralleelselt ka saksa grammatika abil, nt

- (13) *der Bräutig. Seppa Andres von Kurrinast aus dem Koschen*.²⁶ (RA, EAA.1213.2.3:119, lk 231)

Seega võib öelda, et ehkki Thor Helle oli 1739. aasta piibli suure osa tõlkija ning kogu väljaande põhiline toimetaja ja oskas eesti keelt omaaegse saksa pastori kohta kahtlemata väga hästi, pidas ta meetrikaraamatut põhimõtteliselt saksa keeles ja eesti keel näib olevat sinna sisse sattunud ainult üksiku juhtudel ja kogemata.

Hoopis teistsugust pilti pakub teise olulisema piiblitõlkija, Kullamaa pastori Heinrich Gutsleffi meetrikaraamat, mida ta pidas 1710–1747. Kuivõrd päised lehekülgedel puuduvad ja ajamääratlused on antud ladina keeles (kasutades kuupäevade märkimiseks kirikukalendri vastava pühapäeva lühendit), siis ei pruugi mõnelt Gutsleffi meetrikaraamatu leheküljelt leida sõnagi saksa keelt. Gutsleffi kasutatud tüüpmustrit illustreerivad näiteks 1720. aastal esimesena ja kuuendana laulatatud paaride kohta tehtud sissekanded (vt ka illustratsiooni 2):

- (14) *Fest. Nov. Anni*
 1. *Weske Jako Hinrik Sipp.*
Sippa moisa tüdr. Leno.
 [---]
Dom. XIX. Tr.
 6. *Ewwarti Ado sull. Mart Sosäl.*
Meie Koolmeistri ümmardaja Ann. (RA, EAA.1243.2.2:5, lk 6)

Laulatuse aja märkimiseks on kasutatud ladina lühendeid: *Fest.* [= festum] *Nov.* [= novi] *Anni* 'uusaasta pühal', *Dom. XIX. Tr.* [= dominicum (nominatiivis) või dominicā (ablatiivis) XIX trinitatis] '19. kolmainupühajärgne pühapäev või 19. kolm-

²⁵ Sks 'peigmees Kalla Toma poeg Jaan Perilast Harju-Jaanist.'

²⁶ Sks 'peigmees Seppa Andres Kurinast (?) Koselt.'

1720 Fest. Nov. tri 1. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 2. Wäkki Jäko Kirrik. Päijona Matli P. marcel. Päijona W. 3. Livi moisa Karjane Haas. Kutle Haaso P. marcel. ib. Päijona W. 4. Livi moisa Karjane Haas. Kutle Haaso P. marcel. ib. Päijona W. 5. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 6. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 7. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 8. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 9. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 10. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 11. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 12. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 13. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 14. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 15. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 16. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 17. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 18. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 19. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 20. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W.	Dom. XIII. Trin. 19. Põrre Haaso P. Andreas. Päijona Matli P. marcel. Päijona W. 20. Põrre Haaso P. Andreas. Päijona Matli P. marcel. Päijona W. 21. Põrre Haaso P. Andreas. Päijona Matli P. marcel. Päijona W. 1721 Dom. II. Trin. 1. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 2. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 3. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 4. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 5. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 6. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 7. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 8. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 9. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 10. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 11. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 12. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 13. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 14. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 15. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 16. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 17. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 18. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 19. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl. 20. Wäkke Jäko Kirrik Sipp. Sippa moisa tüdr. äno. Per. I. Pöl.	6. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 7. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 8. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 9. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 10. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 11. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 12. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 13. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 14. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 15. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 16. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 17. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 18. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 19. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W. 20. Kõrre Jäni J. Kõrre. Sipp. Livi moisa Karjane Haas. Päijona W.
---	--	---

Illustratsioon 2. Heinrich Gutsleffi meetrikaraamatu lehekülg.

ainupühajärgsel pühapäeval'. Kogu muu tekst on läbivalt eestikeelne. Abielumeetrika algusleheküljel on laulatuse peategelaste rollimääratlused antud küll saksa lühenditega Br. [= Bräutigam] ja B. [= Braut], kuid hiljem jäetakse need lihtsalt ära. Kuivõrd kohanimed on enamasti edasi antud lühendatult, pole selge, kas neid tuleks välja lugeda nominatiivsetena ilma isikunimega seostamata või kohakäändelisena (*Sipp* = 'Sipa' või 'Sipast'; *Sosal* = tõenäoliselt 'Soosalu' või 'Soosalust'), ent igatahes pole nende sidumiseks isikunimega kasutatud saksa prepositsiooni. Kõik täpsustavad määratlused, mis isiku täisnimele on juurde lisatud, on eestikeelsed, nagu näite 14 esimeses paaris pruudi määratlus *Sipa moisa tüdr.* [= tüdruk], kuuendas paaris peig-

mehe nime ette lisatud lühend sull. [= sulane] ja pruudi määratlus Meie Koolmeistri ümmardaja.

Sama malli kasutab Gutsleff kogu abielumeetrikas. Seal, kus päritolu- või elukoht on täpsemini välja kirjutatud, kasutatakse eesti kohakäänet, nt

- (15) Tulki Marte P. [= Poeg] Jaan. Kollow. [= Koluvere] Kortsust. (RA, EAA.1243.2.2:3, lk 2)

Seega esineb Gutsleffi abielumeetrikas eesti keelt enam-vähem maksimaalsel mõeldaval määral. Ka ladina keelt leidub siin rohkem kui Thor Helle meetrikas, sest lisaks kuupäevadele kasutatakse muidki ladinakeelseid fraase, nii et paiguti võiks rääkida eesti-ladina keelevaheldusest, nt illustratsioonil 2 toodud lehekülje 1722. aasta seitsmenda paari kirjelduses:

- (16) Ewwarte Jürri sull. Hans Piirs. Ejusdem woõras T. [= tütar] Anno ib.²⁷ (RA, EAA.1243.2.2:5, lk 6)

Gutsleffi korral tasub märkida, et alates 1711. aasta kolmainupühast peab ta sakslaste kohta eraldi meetrikat „Copuliete aus der Teutschen Gemeine”²⁸, mis on tervikuna mahtunud ühele leheküljele ning on ootuspäraselt saksakeelne ja gooti kirjas (RA, EAA.1243.2.2:10, lk 16). Saksakeelse meetrika alguses on esitatud mööndus saksa käsitöölise kohta, mida pole aga võimalik välja lugeda. Kuid ristimismeetrika saksa osa algusest on loetav pealkiri „Getauffte von der Teutschen Gemeine, angefangen 1711, auch Handwerker welcher zum Theil zur estnischer gemeine gehörig”²⁹ (RA, EAA.1243.2.2:82, lk 143). Surmameetrikas on omaette rubriigis kokku arvatud sakslased ja poolsakslased: *Todten aus der Teutschen* [vahele kirjutatud:] *und halb[-] teutschen Gemeine.*³⁰ (RA, EAA.1243.2.2:109, lk 193) Mis printsiibi järgi saksa käsitöölised saksa ja eesti koguduse vahel jagunesid ning keda Gutsleff poolsakslasteks nimetas, vajab omaette uurimist.³¹ Siinses kontekstis on kõnekas, et abielumeetrikas esitab Gutsleff läbisegi eestlastega arvukalt saksa nimega käsitöölisi, kelle nimekuju vastab saksa mallile, koosnedes eesnimest ja saksapärasest perekonnanimest, ning kasutab nendegi korral üldjuhul läbivalt eesti keelt ja ladina kirjutuskirja ning vahel ka mõneti eestipärastatud eesnimekujusid, nt

- (17) Daniel Möller Kangur Waickn. [= Vaikna(st)]
Kristina Dorothea Rebeck Seira Moisa Kärneri Tüttar (RA, EAA.1243.2.2:3, lk 3)

²⁷ *Ejusdem* lad 'sellesama' ilmselt viitega *Ewwarte Jürri*'le; *id.*= *ibidem* lad 'sealsamas' ilmselt viitega Piirsalu (?) talule.

²⁸ Sks 'Laulatud saksa kogudusest.'

²⁹ Sks 'Ristitud saksa kogudusest, alates 1711, ka käsitöölised, kes osaliselt eesti kogudusse kuuluvad.'

³⁰ Sks 'Surnud saksa ja poolsaksa kogudusest.'

³¹ Tegemist on kindlasti sotsiaalset staatust kajastava määratlusega ning tundub, et pigem madalasse seisusse kuuluvate sakslastega, mitte aga kõrgemale pürgivate eestlastega, kelle viletsat saksa keelt hilisemal ajal poolsaksa ehk kadakasaksa keeleks nimetati (vrd Bender 2021).

Saksa nimedega sissekannetes võib esineda üksikuid (gooti kirjutuskirjas) saksa-keelseid määratlusi, millega võib kaasneda ka grammatilist ühildamatust, nagu järgmises näites saksa genitiiv sellele järgneva eestikeelse fraasi ees:

(18) *Heinrich Johanson Kargust*

*Hr Oberst Güllenlodts tüdr. Beata Eriko tüttar*³² (RA, EAA.1243:6, lk 9)

Üldiselt on aga eesti koguduse abielumeetrikas (alates 1711. aasta kolmainupühast) saksa keelt ka saksa nimede korral välditud. Seetõttu on Gutsleffil tulnud leida eesti vasted määratlustele, mida eesti talupoegade registreerimisel tavaliselt vaja ei läinud. Näiteks (19a) vaste *aus* saksa eeslisandile *ehrllich* 'austusväärne'; (19b) vormitõkeline vaste saksa määratlusele *gewesen* (mineviku partitsiip sõnast *sein* 'olema' tähendusega 'endine'); (19c) laenuline adjektiiv *truu* sama saksa sõna vastena pikaegse hea teenistuse rõhutamiseks:

(19a) *Ausa Seira Herra sull. Mart* (RA, EAA.1243.2.2:5, lk 7)

(19b) *Tolli moisas olnud perrenaene Ingel* (RA, EAA.1243.2.2:6, lk 8)

(19c) *Ausa Kapt. Maidle tru tüdr. Kaddriin Meier* (RA, EAA.1243.2.2:4, lk 5)

Niisuguste näidete põhjal võiks esialgse hüpoteesina oletada, et Gutsleff püüdis luua eesti kantselseikeelt, mis sobinuks kõigi mitteaadlike andmete kirjapanekuks. Igatahes annavad juba ainuüksi tema abielumeetrikas leiduvad eestikeelsed (täisnimest väljapoole jäävad) ametinimetused ja sotsiaalseid suhteid märkivad substantiivid elava ja hõlmava pildi kohalikust elust. Toodagu need siinkohal alfabeetilise loendina tänapäevastatud kirjaviisis: *everest* ('kolonel'), *härä, isand, junker, kangru-moor, kangrutüdruk, kangur, kaplan, karjanaine, karjane, kasvatik* ('kasulaps'), *kilter, kingsepp, kirkomees, kirikusant, kokk, koolmeister, kubjas, kutsar, kõrtsmik, kõrtsi-naine, kärner, köster, lesk, lesknaine, möller, müürmeister, perenaine, poeg, pruuer* ('õllepruulija'), *puusepp, raudsepp, rätsep, rüütel, sant, sell, sepp, soldat, sulane, talli-poiss, teener, te(e)nerin, tisler, tüdruk* ('teenijatüdruk'), *tütar, vabanaine, vend, voormunder, võõraspoeg, võõrastütar, öde, öetütar, ümmardaja*.

Meetrikaraamatute analüüsimisel näib olevat otstarbekas eristada saksapärast koodi (Thor Helle põhimuster) ja eestipärast koodi (Gutsleffi põhimuster). Juhuslik keelevahetus koodi sees ei ole tõenäoliselt funktsionaalne ning niisuguseid juhte ei tasu üle tõlgendada. Ka eestipäraste täisnimede kasutamine saksa koodi korral ei kanna ilmselt mingit erilist tähendust, vaid on seletatav lihtsalt sellega, et nimede saksa malli sarnaseks ümberpööramine oleks nõudnud eraldi pingutust. Kuid koodi enda valik oli küllap pragmaatiliselt tähenduslik ja sõltus eeskätt sotsiaalsetest suhetest kogukonnas ja pastori ning koguduseliikmete vahel. Mingil määral sõltus see ilmselt ka pastori keeleoskusest, kuid keeleoskus polnud kindlasti ainumäärav. Igatahes ei sea Thor Helle meetrikaraamatud mingilgi moel kahtluse alla tema eesti keele oskust ega isegi mitte tema valmidust talupoegade eesti keeles suhelda. Kui

³² Sks 'härä oberst Güllenlodti tüdruk ['teenija'] Beata Eriku tütar'.

kõrvutada tema toimetatud piiblitõlke spetsiifikat siinkirjeldatud meetrikaraamatu pidamisviisiga, võiks teda pigem iseloomustada kui inimest, kes kakskeelses kontekstis püüdis keeli teadliku süsteemikindlusega rangelt lahus hoida: piiblit tõlkides üritas ta vältida igasuguseid saksa mõjusid ja kasutada võimalikult puhast eesti keelt, meetrikaraamatuid aga pidas teadlikult saksakeelsete dokumentidena, milles eesti keele kasutamist tuli vältida. Gutsleff seevastu näib olevat püüdnud luua sotsiaalse kesk- ja alamkihi jaoks ühist eesti kantselseikeelt, mis kõlbaks härrastest allapoole jääva rahva üle arvepidamiseks.

3.3. Eesti keel ühes Kambja personaalraamatus XVIII sajandi lõpus

Viimaks vaatleme koodivahetuse aspektist üht omapärast personaalraamatut XVIII sajandi teisest poolest. Nimelt on oma lõunaeestikeelsete märkuste rohkusega juba varem silma torganud Kambja pastori Johann Zimmermanni personaalraamat 1770.–1780. aastatest (RA, EAA.1255.1.510:4–311, lk 3–588; vt Ross 2011: 608–609). Zimmermann oli Kambjas õpetajaks 1772–1783 ja tema kohta on ka trükisõnas oletatud, et ta oskas väga hästi eesti keelt (Rennit 1899: 13). Zimmermann sündis 1717. aastal Buchenbachis ja immatrikuleeriti 1737. aastal Altdorfi ülikooli Nürnbergi lähistel. 1740. aastatel töötas ta kooli- ja eraõpetajana ning õpetas 1750–1763 Barby linnas asunud vennastekoguduse seminaris. 1763. aastal tuli ta Liivimaale Urvastesse ja asus ajutiselt Herrnhuti lahkunud Christopher Königseeri asemel juhtima kohalikku vennastekogudust. Paar aastat hiljem läks ta edasi Kambjasse. Kirikuõpetaja eksamid sooritas Zimmermann 1772. aastal, kui suri Kambja senine õpetaja, kelle asemele Zimmermann samast aastast asus, teenides Kambja kogudust kuni oma surmani 1783. aastal. (Luhamets 2011: 91–92) Kambja pastoraadis elas Zimmermanni juures mõnda aega ka hernhuutlik kirjamees Johann Heinrich Foerester oma perega, õppides seal selgeks eesti keele (Põldmäe 2011: 287, 382).

Nagu öeldud, võib personaalraamatutest inimeste kohta leida peale nimede ja lühiaandmete ka muid märkusi. Zimmermanni raamatus, mida ta hakkas pidama alates 1777. aastast, leidubki ootamatult palju eri sisuga eestikeelseid märkusi. Maatrikskeeleks on selleski raamatus muidugi saksa keel. Nii on saksa keeles kõigi veergude päised ja ka suur osa veergu „Anmerkungen” [’märkused’] või mujale veergudesse lisatud kommentaaridest. Hinnanguliselt ligi pooled märkustest on aga eestikeelsed. Koodivahetuse seisukohalt tekib esmalt küsimus, kas Zimmermanni keelevalik on seotud märkuste sisulise küljega või registreeritu rahvuse ja sotsiaalse staatusega. Märkuste sisu näib olevat keelevalikut teatud määral mõjutanud. Nii on suur osa eestikeelsetest märkustest seotud registreeritu kui pärisorja põgenemise või müümisega (20a–20g) või üksikjuhtudel ka vabaks saamisega (20h).

(20a) *Ärra paggenu A. 79* (RA, EAA.1255.1.510:26, lk 46)

(20b) *Jürri-om ärra paggenu taggasi tulnud henne[sesst]* 3. Febr. 83. (RA, EAA.1255.1.510:72, lk 131)

(20c) *Pärl om ärra paggenu* (RA, EAA.1255.1.510:119, lk 216)

(20d) *An om Lina pole ärra müdu* (RA, EAA.1255.1.510:148, lk 267)

- (20e) *ärre müdu Ahja* (RA, EAA.1255.1.510:154, lk 281)
 (20f) *ärre müdu Venne Male* (RA, EAA.1255.1.510:175, lk 321)
 (20g) *Jürri ärrapagg. ehk ärraupp. ütteld* (RA, EAA.1255.1.510:196, lk 363)
 (20h) *om pri n. ärre lännu* (RA, EAA.1255.1.510:143, lk 259)

Palju leidub isiku töö- ja elukohaga seotud eestikeelseid nendinguid, nt

- (21a) *Mik on Moisa Kubjas* (RA, EAA.1255.1.510:14, lk 23)
 (21b) *Ellawa Urwamäe küllan* (RA, EAA.1255.1.510:20, lk 34)
 (21c) *Erik om Kambja Kiwwi Körtsin* (RA, EAA.1255.1.510:50, lk 89)

Osa eestikeelsetest märkustest kirjeldab mõnd registreeritud isiku olulist puuet, nt

- (22a) *Ei kule häste* (RA, EAA.1255.1.510:26, lk 46)
 (22b) *hädalik silmist* (RA, EAA.1255.1.510:38, lk 65)
 (22c) *Silmist haige* (RA, EAA.1255.1.510:136, lk 245)

Leidub ka üksikuid pikemaid eestikeelseid sissekandeid, mida on raske temaatiliselt liigitada, nt

- (23a) *Pebo Simoni Jani P. Hans om sihn mahha mattetus sanu d. 9. Sept. 78.* (RA, EAA.1255.1.510:58, lk 103)
 (23b) *Jürri tulli Errastferrast Sija A. 78. Sääl olli temma Nimmi Wihtla* (RA, EAA.1255.1.510:140, lk 253)
 (23c) *Kui se Jaan 3 Ajast. wannas olli sanu, sis omma temma Jalla tuimas lännu, om d.11. Apr. 82. Kerko santis Wasta woetus sanu.* (RA, EAA.1255.1.510:44, lk 77)

Olulise teemana tuleb esile abieluväliste laste või orbude päritolu, millekohased märkused on samuti enamasti eestikeelsed (24a, 24b), ent vallasvanemlusega seotud kommentaarid võivad olla ka saksakeelsed (24c).

- (24a) *Ei tija, kost. Essa* (RA, EAA.1255.1.510:22, lk 38)
 (24b) *Lis om Jaska Jaki Kasw. Lis ei mälleta Temma Essä ei ka Temma Emma* (RA, EAA.1255.1.510:53, lk 95)
 (24c) *S. p. 143. da[s]ige Marri gibt Jakob zum vater an bey ihrem todt gebornen kinde.*³³
 (RA, EAA.1255.1.510:76, lk 139)

Saksakeelsetena on üldjuhul sisse kantud märkused, mis on seotud isiku lahkumisega linna (25a, 25b), ent Tartu esineb ka eestikeelsetes märkustes (25c).

³³ Sks 'Vaata lk 143. sealne Mari nimetab Jakobit kui oma surnult sündinud lapse isa.'

(25a) *Mai is mit ihren Kinder nach Dorpat abgelassen zu dienen*³⁴ (RA, EAA.1255.1.510:36, lk 60)

(25b) *hat von mir e. [= einen] Anschein bekommen den 24. Jan. 81. nach Dorpat*³⁵ (RA, EAA.1255.1.510:70, lk 127)

(25c) *An om minnust Tähte sanu Tartothe. 1. Jan. 81.* (RA, EAA.1255.1.510:17, lk 28)

Niisiis ei ole märkuse sisu olnud keelevelikul ainumäärav. Määravaks ei ole olnud ka registreeritud isiku sotsiaalne staatus, sest eesti nimedega talupoegade kohta leidub nii eesti- kui ka saksakeelseid märkusi. Märkuse sisu ja registreeritu sotsiaalse staatuse võimalike mõjude kohta keelevelikul pakuvad mõtlemisainet kahe isiku kohta toodud kommentaarid (RA, EAA.1255.1.510:215, lk 402). Märkused esimesel armulaua käimise kohta on alati sisse kantud saksa keeles – nii ka siin kahe samal päeval armulauda saanud isiku juures (26a, 27a). Esimese isiku kohta on lisatud hilisem saksakeelne märkus Tartusse minekuks loa saamise asjus (26b), teise isiku kohta eestikeelne märkus Valka (?) müümise kohta (27b).

(26a) *Erstes AbdM. [= Abendmahl] 21. Apr. 79.*

(26b) *om Moisan nach Dorpat Ansch. geg. 14 Mart. 81.*³⁶

(27a) *Erstes AbdM. 21. Apr. 79*

(27d) *ärä müdu A. 80. Walg.*³⁷

Esmavaatluse põhjal võib seega öelda, et ehkki märkuse sisul ja (sellega seotult) registreeritu sotsiaalsel staatusel on võib-olla olnud Zimmermanni keelevelikule teatud mõju, pole see olnud määrav. Tuge Zimmermanni keeleveliku mõistmiseks võib pakkuda märkus, milles ta tsiteerib registreeritu sõnu. Erinevalt eespool vaadeldud XVII sajandi visitatsioonimaterjalidest on Zimmermanni personaalraamatus ka saatefraas eestikeelne:

(28) *Temma üttel: Minna lä Önn mannu, Temma om mulle armolin. Sedda tunne minna. Seperrast ei pelga minna middäke.* (RA, EAA.1255.1.510:184, lk 339)

Tsitaadi sisu järgi otsustades võis tegemist olla vennastekoguduse liikmega, kelle seisukohad Zimmermannile kui hernhuutlasele erilist huvi pakkusid.

Vaadeldud näidetele tuginedes võiks spekuloida, et üldiselt lähtus Zimmermann oma eesti koguduseliikmete kohta märkusi tehes hernhuutlasena soovist inimesele endale võimalikult lähedale jõuda ning lülitus seetõttu sageli n-ö pooleldi alateadlikult eesti keelele. Saksa keelt kasutas ta paberlikus asjaajamises küll formaalse raamina, aga sissekandeid tehes eeskätt vaid neil teemadel ja neis fraasides, mis olid

³⁴ Sks 'Mai on koos oma lastega lubatud Tartusse teenima.'

³⁵ Sks 'On minult 24. jaanuaril [17]81 saanud tunnistuse Tartusse [minekuks].'

³⁶ Sks 'Esimese armulaud 21. aprillil [17]79[,] on mõisas Tartusse [minekuks] tunnistus antud 14. märtsil [17]81.'

³⁷ Sks 'Esimese armulaud 21. aprillil [17]79[,] ära müüdnud aastal [17]80 Valka(?)'.

talle saksakeelseina harjumuspärased.³⁸ Igatahes ei näi tema keelevahetuse juhud kandvat niisugust pragmaatilist tähendust, nagu oli tuvastatav visitatsioonimaterjalide tsitaatides, samuti ei saa tema keelevelikut tõlgendada märguandena kirjeldatava isiku sotsiaalse staatuse kohta, nagu võis oletada Gutsleffi meetrikaraamatu kohta. Zimmermanni läbisegi eri keeltes peetud personaalraamat ei ole siinses tähenduses mingil viisil koodivahetuslik.

Muidugi tekib küsimus, kellele oli Zimmermanni kakskeelne personaalraamat adresseeritud. Visitatsioonikomisjonile näitamiseks niisugune raamat ei sobinud. Kuid pole välistatud, et isegi kui Zimmermann pidas raamatut oma hetketujust lähtudes kord saksa, kord eesti keeles, oli sel niisugusena teisigi potentsiaalseid lugejaid. Viimane asjaolu tundub tõenäoline, arvestades, et Kambja koos Urvaste ja Rannuga oli tol ajal Kagu-Eesti vennastekoguduse peamiseks tugipunktiks (Põldmäe 2011: 287) ning peale Saksamaalt tulnud hernhuutlaste suhtles Zimmermann küllap tihedasti ka ärksamate eesti soost vennastekoguduse liikmetega.

4. Lõpetuseks

Kokkuvõtvalt võib öelda, et vaadeldud dokumentide hulgast oli koodivahetuse mõiste rakendamine kõige viljakam visitatsioonimaterjalides leiduva eesti keele analüüsimisel. Seal leiduvate tsitaatide eestikeelsus kannab selget pragmaatilist tähendust: lülitades saksa maatrikskeelelt eesti sisestuskeelele, väljendas kirjapanija oma distantseeritust tsiteeritavast tekstist. Meetrikaraamatute käsitlemisel saab eristada sissekande saksa malli ja eesti malli. Juhuslik lülitumine valitud malli siseselt ühelt keelelt teisele ei ole pragmaatiliselt tähenduslik, kuid malli valik iseenesest on kindlasti kõnekas, ehkki selle täpsema tähenduse väljaselgitamine vajaks lisauuringuid. Zimmermanni personaalraamatu näitel võib väita, et vähemalt mingis osas ajastu dokumentidest võidi eesti keelt kasutada ka ilma, et see oleks kirjapandule mingit pragmaatilist tähendust lisanud.

Siinses käsitluses kirjeldatud keelematerjalide põhjal võib jääda mulje, nagu oleks XVII sajandi kiriklikus asjaajamises kasutatud eesti keelt ainult otsekõne tsitaatides, et väljendada distantseerumist lausungi sisust, XVIII sajandi alguses sotsiaalse jaotuse väljendamiseks ning XVIII sajandi lõpu hernhuutlikus diskursuses juhuslikult saksa keelega segamini. Seesugune mulje on ilmselt mõneti petlik ning tuleneb säilinud ja valitud materjalide eripärasest. Teatud ringkondades kasutati eestikeelseid väljendeid saksa maatrikstekstis üksnes koodivahetuslikult distantseerimiseks kindlasti ka XVIII sajandil ja hiljemgi ning ebafunktsionaalset segiläbi keelekasutust peeti halvaks tooniks (Bender 2021). Laiemate üldistuste tegemine eesti keele kasutamise ja staatuse dünaamika kohta oleks siinsete vähete andmete põhjal seetõttu ennatlik. Selgema pildi saamiseks eesti keele osast ja staatusest ametlikus

³⁸ Nii tarvitab temagi aja märkimisel eestikeelsetes sissekannetes saksa ja ladina lühendeid: *d.* [= saksa artikkel *den*] kuupäeva märkimisel (vt näiteid 23a, 23c) ja *A.* [= ladina *anno*] aasta märkimisel (20a, 23b). Põhjuseks on ilmselt olnud lihtsalt see, et vastav eesti märkimistava ei olnud välja kujunenud.

asjaajamises tuleks analüüsida suuremat hulka ja liigiliselt mitmekülgsemat materjali ning kasutada peale koodivahetuse mõiste rakendamise ka muid lähenemisviise. Visitatsioonimaterjalide ja kirikuraamatute kõrval tuleks uurida ka kohtumaterjale, linna asjaajamisdokumente, vakuraamatuid jms. Meetrikuraamatute osas lubavad esialgsed andmed väita, et enamikus neist kasutatakse Thor Helle laadis saksapärase malli, ehkki juba XVII sajandi lõpust võib leida ka Gutsleffi laadis eestipärase malliga meetrikaid. Malli valiku seos pastori isikulooste andmete ja üldiste vaadetega vääriks igal üksikjuhul eraldi analüüsi. Mallide sotsiaalse tähenduse üksikasjalikumaks kirjeldamiseks tuleks ühtlasi täpsemalt selgitada registreeritud isikute sotsiaalset tausta. Samuti tuleks uurida, kuidas on malli valik seotud meetrika tüübiga, st sellega, kas tegemist on abielu-, sünni- või surmameetrikaga. Personaalarvate hulgas näitab esialgne uurimiseis Zimmermanni raamatut küllaltki ainulaadse nähtusena, kuid see vajab veel tõendamist. Eesti keele staatusest terviklikuma pildi saamiseks tuleks siin käsitletud keelefragmente ka grammatiliselt võrrelda omaaegsete normipärase keelevariantidega ning hilisema murdekeele andmetega. Ajaloolise kirjaliku keelekasutuse uurimisele annaks väärtuslikku lisainfot kindlasti ka nimekasutuse süstemaatiline analüüs (nii isiku- kui ka kohanimedega osas).

Loetletud aspektide lisamine pakuks eesti keele kasutamisest kirjalikus asjaajamises rikkama ja laiema pildi. Siin käsitletu põhjal saab tõdeda, et eesti keelt võidi XVII ja XVIII sajandi saksa maatrikskeelega dokumentides kasutada eri viisil ning selle kirjeldamisel tuleb igal juhul arvestada ka võimaliku koodivahetusliku pragmaatilise lisatähendusega.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri grant PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles“ ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

ARHIIVIALLIKAD

RA = Rahvusarhiiv

EAA.1187 – Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

EAA.1213 – EELK Jüri kogudus

EAA.1243 – EELK Kullamaa kogudus

EAA.1255 – EELK Kambja kogudus

TÜR. Protokolle = Tartu Ülikooli Raamatukogu, Manuskriptide kogu, Kirchenvisitationen, durchgeführt in den Gemeinden von Liefland in den Jahren 1680, 1683, 1692, 1694, 1713: Protokolle.

VEEBIVARAD

DSPACE. Tartu Ülikooli repositoorium. <https://dspace.ut.ee>

Saaga. <https://www.ra.ee/dgs/guide.php?tid=1&iid=&tbn=1&lev=yes&lst=&gid=15&hash=348f3b17d3be69cb450cf77af35a3e44>

KIRJANDUS

- Ahrens, Eduard 2003 [1853].** Eesti Piibli keelevead. – Uue ajastu misjonilingvist Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 431–525.
- Ariste, Paul 1936.** Eesti keelt rootsiaegsete kohtute protokollidest. – Eesti Keel, nr 1, lk 1–14.
- Auer, Peter 1999.** From codeswitching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech. – *International Journal of Bilingualism*, kd 3, nr 4, lk 309–332.
- Backus, Ad 2019.** Code-switching as a reflection of contact-induced change. – *Oxford Handbook of Language Contact*. Toim Anthony P. Grant. Oxford: Oxford University Press, lk 193–214.
- Bender, Reet 2021.** Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – *Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile*. [Ilmumas.]
- Blackburn, Simon 2002.** Oxfordi filosoofialeksikon. Tlk Märt Väljataga, Bruno Mölder. [Tallinn:] Vagabund.
- Bullock, Barbara E.; Toribio, Amelaida Jacqueline (toim) 2009.** *The Cambridge Handbook of Linguistic Code-Switching*. Kd 1–7. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ehasalu, Epp; Habicht, Külli; Kingisepp, Valve-Liivi; Peebo, Jaak 1997.** Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Erxleben, Heinrich Andreas 1796.** Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sädusse Sünna. Meije Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hääs nink Jummal Tundmisse kaswatamisses neide omman Keelen lühhidelt kokkosäetu. Tarto-Linan trük- kitu nink müwwa Grentiusse man.
- Gardner-Choloros, Penelope 2009.** *Code-Switching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henno, Kairit 2000.** Eesti priinimed. Jaani kihelkond. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ingham, Richard 2011.** Code-switching in the later medieval English lay subsidy rolls. – *Code-Switching in Early English*. Toim Herbert Schendl, Laura Wright. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 95–114.
- Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von 1973.** *Deutsch und Undeutsch in mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- Kala, Tiina 2004.** Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, nr 2, lk 8–22.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Habicht, Külli; Prillop, Külli 2002.** Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Kivimäe, Jüri 1997.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – *Keel ja Kirjandus*, nr 5, lk 315–326.
- Kivimäe, Jüri 2009.** Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 583–594.
- Lohk, Ahti; Ross, Kristiina 2019.** Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018)*. Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 65–110.
- Luhamets, Kristjan 2011.** Kambja kihelkonna ajalugu. Tartu: Ilmamaa.
- Must, Aadu 2000.** Eestlaste perekonnaloos allikad. Tartu: Kleio.

- Onysko, Alexander 2007.** Anglicisms in German. Borrowing, Lexical Productivity, and Written Codeswitching. (Linguistik – Impulse & Tendenzen 23.) Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Palli, Heldur 1959.** Eesti isikunimedest Harju- ja Järvamaal XVI sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 595–608.
- Palli, Heldur 2004.** Traditional Reproduction of the Population in Estonia in the 17th and 18th Centuries. Tallinn: [Argo].
- Plath, Ulrike 2012.** Plurilingualismus in den baltischen Provinzen Russlands 1770–1850. – Nation und Sprache in Nordosteuropa im 19. Jahrhundert. (Veröffentlichungen des Nordost-Instituts 9.) Toim Konrad Maier. Wiesbaden, lk 107–128.
- Poplack, Shana 2001.** Code Switching: Linguistic. – International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences. Toim Neil J. Smelser, Paul B. Baltes. Amsterdam: Elsevier, lk 2062–2065.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
- Põltsam–Jürjo, Inna 2011.** Sissevaateid Liivimaa külaühiskonda 15.–16. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 20–40.
- Põltsam–Jürjo, Inna 2019.** Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 4, lk 10–25.
- Rennit, Johannes 1899.** Mis räägiwad Kambja kirikuraamatud Kambja kirikust ja kogudusest? Jurjew: H. Laakmann.
- Ross, Kristiina 2011.** Sisaliku jäljed piiblitõlkes. Lõunaestikeelse Vana Testamendi saatusest. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 600–613.
- Schendl, Herbert; Wright, Laura (toim) 2011.** Code-Switching in Early English. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Sebba, Mark 2013.** Multilingualism in written discourse: An approach to the analysis of multilingual texts. – International Journal of Bilingualism, kd 17, nr 1, lk 97–118.
- TEA 2013** = Kirikuraamatud. (Fred Puss.) – TEA entsüklopeedia. Kd 10. Kallas–klarnet. Tallinn: TEA, lk 335.
- Trotter, David 2011.** Death, taxes and property: Some code-switching evidence from Dover, Southampton, and York. – Code-Switching in Early English. Toim Herbert Schendl, Laura Wright. Berlin–Boston: De Gruyter, lk 155–189.
- Verschik, Anna 2004.** Koodivahetus meil ja mujal. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 25–46.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1773.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage [1893]. Tallinn: Valgus.

Kristiina Ross (snd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

Inna Põltsam–Jürjo (snd 1969), PhD, Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskuse vanemteadur (Narva mnt 25, M-410, 10120 Tallinn), inna.jurjo@tlu.ee

Estonian language in 17th and 18th century church administrative documents

Keywords: historical sociolinguistics, Estonian language history, business Estonian, code switching

The article deals with language use in 17th–18th century documents concerning the Estonian-speaking area. Although this was the period when German (and Swedish) pastors were busy creating literary Estonian, the latter was mainly used in translating church literature (catechisms, hymns, the Bible) and in sermon writing. The matrix language used in church administration was German. The documents contain but single Estonian sentences, phrases and words still missing generalised analysis. A closer look is given to the cases of Estonian used in four kinds of documents of church administration: 17th century visitation records, two different kinds of parish registers from the early 18th century, and a register of parishioners from the late 18th century. It is investigated whether it is reasonable to approach the Estonian language material found in those documents as cases of code switching and what could be revealed by such text fragments about the linguistic communication and the status of the Estonian language at that time. The results suggest that the code-switching approach worked best for the visitation records, where the Estonian quotations reveal a clear pragmatic meaning, namely, by switching from the German matrix language to Estonian, the writer expressed distancing from the quote. In parish registers, German and Estonian entries follow different templates. Occasional switching from one language to the other had no pragmatic meaning, whereas choice of the template must have been eloquent of intra-community social relations. The exact nature of the relationship needs further research, though. As for the register of parishioners from the late 18th century, it suggests that at least some of the documents of the period in question show mixed use of the two languages without any special meaning added by code switching.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Lead Research Fellow (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

Inna Põltsam-Jürjo (b. 1969), PhD, Tallinn University, Institute of History, Archaeology and Art History, Senior Researcher (Narva mnt 25, M-410, 10120 Tallinn), inna.jurjo@tlu.ee